

**Universiteit
Leiden**
The Netherlands

Homo ipse, homo idem. Over de menselijke identiteit

Glas, G.

Citation

Glas, G. (2006). Homo ipse, homo idem. Over de menselijke identiteit. In . Buijten & Schipperheijn, Amsterdam. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/10760>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/10760>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

HOMO RESPONDENS

Verkenningen rond het mens-zijn

onder redactie van:

Govert Buijs,
Peter Blokhuis,
Sander Griffioen,
Roel Kuiper

Buijten & Schipperheijn *Motief*
Amsterdam

VERANTWOORDING

De reeks Verantwoording wordt uitgegeven
in samenwerking met de
Stichting voor Reformatorische Wijsbegeerte
te Amersfoort en staat onder redactie van

prof.dr. J. Hoogland, dr. B. Kee, prof. dr. G. Nienhuis,
dr. J. P. Verhoogt

Nr. 22:
Homo Respondens

Omslagillustratie:

Uitsnede bronzen beeld 'Caritas' van Britt Wikström
(www.brittwikstrom.com); fotograaf Ruud van Bueren

Omslagontwerp: Hart Voor De Zaak, Erik Houwer, Leiden

ISBN 90 5881 222 7

© 2005 Buijten & Schipperheijn *Motief*, Amsterdam

Inhoud

Introductie: **Ontsluiting van humaniteit**

door Govert Buijs 7

Deel I: **Denken over mens-zijn**

- 1 **'Als de Schepper spreekt, mag je iets verwachten'**
Interview met Henk Geertsema
door Peter Blokhuis, Sander Griffioen en Roel Kuiper 15
- 2 ***Homo respondens* – Het antwoord-karakter van het mens-zijn**
door Henk G. Geertsema 25

Deel II: **Meedenken over menselijke identiteit, eigenschappen en activiteiten**

- 3 ***Homo ipse, homo idem* – Over de menselijke identiteit**
door Gerrit Glas 49
- 4 ***Homo cerebri* – Over het menselijk brein**
door Leon de Bruin 58
- 5 ***Homo rationalis* – Over het antwoordkarakter van kennis**
door René van Woudenberg 68
- 6 ***Homo culturalis* – Waarom wij cultuur hebben**
door Sander Griffioen 84
- 7 ***Homo festivans* – Over het feest-karakter van het geschapen-zijn**
door Hans Weigand 92
- 8 ***Homo technicus* – Over het menselijke van de techniek en het technische van de mens**
door Jan van der Stoep 101

Deel III: **Meedenken over mens, God en levensbeschouwing**

- 9 ***Homo requiescens* – 'Onrustig is ons hart in ons'**
door Gerben Groenewoud 111
- 10 ***Homo religiosus* – Over Sappho en het transcendentale verlangen in de filosofie**
door Jacob Klapwijk 126

- 11 *Homo audiens* – **Wereldbeschouwing als antwoord**
door Gianfranco Schultz 138
- 12 *Homo (post)modernus* – **Verstaan en gesprek tussen modernisme
en postmodernisme**
door Jan Hoogland 145

Deel IV: Meedenken over mens, medemens en samenleving

- 13 *Homo sexualis* – **Waarom wij met twee zijn!**
door Maarten J. Verkerk en Nienke Verkerk-Vegter 157
- 14 *Homo donans* – **Waarom wij ons (soms) voor anderen inzetten**
door Govert Buijs 169
- 15 *Homo communicans* – **De communicerende mens**
door Peter Blokhuis 181
- 16 *Homo sociologicus* – **Samenleven als opgave (kanttekeningen bij
het integratievraagstuk)**
door Jan P. Verhoogt 191
- 17 *Homo oeconomicus* – **Een kleine agenda voor een andere
opvatting van de economie als wetenschap**
door Bas Kee 201
- 18 *Homo politicus* – **Dialogoog en vervreemding als politieke
werkelijkheid**
door Roel Kuiper 213

Overzicht van de belangrijkste publicaties van Henk G. Geertsema
223

Over de auteurs 232

Felicitatieregister 235

Hoofdstuk 3

Homo ipse, homo idem

Over de menselijke identiteit

Gerrit Glas

Henk Geertsema's analyse van het menszijn als antwoord waardeer ik om meer dan een reden.¹ Deze analyse legt allereerst een sterk accent op het persoon zijn van de mens. De mens is niet een dier met een aantal extra kwaliteiten. De mens is echt mens, dat wil zeggen persoon; niet een wezen dat slechts 'reageert', passief, maar een wezen dat beseft aangesproken te worden en tegelijk – door zijn antwoord – laat blijken zelf iemand te zijn. Antwoorden is meer dan reageren en ook wat anders dan beantwoorden aan.

Doordat het antwoorden van de mens een antwoorden is op een goddelijk belofte-bevel, wordt vanaf het begin erkend en onderstreept dat de mens is aangelegd op transcendentie en dat zijn identiteit ten diepste bepaald wordt door een goddelijke roep. Ook dat is een waardevol accent. Het menselijke bestaan vindt zijn centrum niet in zichzelf, maar is radicaal excentrisch, naar buiten gekeerd, preciezer: naar boven gericht. Vollenhoven zei dit onomwonden: waarlijk mens-zijn vindt zijn centrum in Jezus Christus, vanuit Hem krijgt het leven richting, kleur en inhoud.²

Tenslotte waardeer ik de betekenis die deze opvatting heeft voor het denken over menselijke identiteit. Het is door te antwoorden dat de mens toont wie hij is. *Identiteit is dus niet een bezit, iets wat je hebt. Het is ook geen eigenschap aan de hand waarvan je identiteit zou kunnen definiëren of vastleggen. Identiteit is verbonden met wie wij zijn en dat is nooit helemaal vast te leggen. Onze identiteit bestaat uit dat wat ons in de diepste zin van het woord tot persoon maakt, namelijk dat wij antwoorden op een goddelijke roep, die volgens Henk Geertsema tegelijk bevel en belofte is.*

Toch wil ik ook graag in gesprek over een punt dat mij niet helder is en mijns inziens aanvulling behoeft. Mijn voornaamste punt is dat bij Henk Geertsema de verhouding van de mens tot zichzelf in de orde van het betoog en daarmee in zijn systematiek eigenlijk pas betrekkelijk laat in beeld komt, terwijl in mijn visie deze relatie nu juist fundamenteel is voor het verstaan van de mens. Door het zich-tot-zichzelf verhouden in

de orde van het betoog eerder een plaats te geven, kan mijn inziens een ietwat ongemakkelijk punt in zijn voorstelling van de mens ondervangen worden.

1. Terminologie

Zeggen dat de mens antwoord 'is', doet namelijk, hoe men het wendt of keert, toch wat gekunsteld aan.³ Het is een hyperbool, een sterke wijze van uitdrukken van iets dat van groot belang wordt geacht.⁴ Dat het hier gaat om een zaak van groot belang, staat buiten kijf. Maar kan die zaak misschien ook op een andere manier onder woorden worden gebracht?

Het probleem waar het hier over gaat, is in de reformatorische wijsbegeerte niet onbekend omdat al veel eerder vragen zijn gesteld over een soortgelijke kwestie bij Herman Dooyeweerd. Ik doel op Dooyeweerds typering van het bestaande als 'zin'. De werkelijkheid bestaat als zin, zegt Dooyeweerd, sterker nog, zij 'is' zin. Dooyeweerd bedoelt dat alle dingen uit en door en tot God zijn en dat niets in zichzelf bestaat. We zouden ook kunnen zeggen: al het bestaande bestaat 'in' zijn verwijzende functie, namelijk uit en door en tot God. Maar 'in' is toch wat anders dan 'is'. Wie 'is' zegt – dus: dat al het bestaande zin is – beweert dat het bestaande bestaat uit het feit van het eigen verwijzen, als activiteit. Dan 'is' het bestaande louter verwijzende activiteit en houdt men per consequentie een ontologie (zijnsleer) over waarin entiteiten (dingen; zijnden) ontbreken en waarin alles een en al activiteit is en niets dan activiteit. Van deze activiteiten geldt dan ofwel dat ze – als eigenschap – activiteit vertonen, hetgeen een verdubbeling van termen zou inhouden of dat ze deze eigenschap missen, wat ook zou wringen.

Bij Henk Geertsema speelt iets dergelijks als hij van de mens zegt dat deze bestaat 'als antwoord'. Voor het vervolg is nog van belang dat hij dat niet alleen zegt van de mens maar ook van de werkelijkheid als zodanig. Dit verschil komt in de volgende paragraaf aan bod.

Voor nu is van belang dat eenzelfde verdubbeling van terminologie dreigt als bij Dooyeweerd. Wanneer de mens antwoord 'is' dan bestaat zijn wezen uit antwoorden. Antwoorden kan dan niet ook nog een eigenschap zijn van dit wezen, want dan hebben we te maken met een wezen dat een en al antwoordende activiteit 'is' – dat is immers zijn wezen – en dat daarnaast nog de eigenschap zou hebben dat het antwoordt.

Ik wijs er op dat een deel van het probleem voortvloeit uit het feit dat 'antwoord', net als 'zin' bij Dooyeweerd, een zelfstandig naamwoord is dat in de context waar het hier over gaat, iets werkwoordelijks probeert

uit te drukken; iets werkwoordelijks bovendien dat in die werkwoordelijke zin alleen de mens als onderwerp kan hebben. Het zou taalkundig dus juister zijn om de mens 'antwoorder' te noemen. Door de mens antwoord te noemen, kan onbedoeld de suggestie worden gewekt dat het antwoord een feit is of een gebeurtenis die al heeft plaats gevonden, en dat lijkt mij niet de bedoeling van Geertsema's dynamische antropologie.

2. De mens als antwoord in dubbele zin

Ik heb nog een andere bedenking bij Henk Geertsema's verhandeling over de mens in *Homo respondens*. Vooraf: hier worden prachtige dingen gezegd over de mens. Vooral de passages over de diepte van het bestaan voor de Heilige, het aangesproken zijn en over vervreemding en de rol van het kwaad zijn bijzonder indringend.⁵ Ik zou het gesprek willen aangaan over de orde van zijn betoog.

Eerst stelt Geertsema dat het geschapene als zodanig een antwoordkarakter heeft. Het bestaande is antwoord op het belofte-bevel tot bestaan. Het mens-zijn, als onderdeel van het geschapene, heeft derhalve ook een antwoordkarakter. Dit antwoorden bestaat in eerste aanleg uit besef van normativiteit (het antwoord op de bevel-component van het belofte-bevel) en uit besef van kwaliteit en zin (als antwoord op de belofte-component). Hierna komt Geertsema te spreken over het zelfverstaan (en daarmee over de ik-zelf verhouding). Hij zegt dan:

'Als mens bestaan we als antwoord op het belofte-bevel tot bestaan in een dubbele zin. Zoals alle andere schepselen zijn we tot bestaan geroepen, maar anders dan de andere schepselen zijn wij ook geroepen in een minder figuurlijke zin. Wij zijn verantwoordelijk voor de manier waarop wij bestaan ...'⁶

De mens is dus in dubbele zin antwoord: als schepsel en meer in het bijzonder – en minder figuurlijk – als mens. Die twee staan niet los van elkaar, maar moeten kennelijk toch van elkaar worden onderscheiden. Dat is ietwat onbevredigend, omdat het de suggestie wekt dat het 'als schepsel' antwoorden iets anders is dan het 'normatief als mens' antwoorden. Dat kan – helemaal tegen de intenties van Geertsema – leiden tot een breuk in het mensbeeld; bijvoorbeeld langs de lijnen van een onderscheid tussen de natuur- en de cultuurzijde van de mens; of tot een te ver doorvoeren van het onderscheid tussen 'zijn' (als schepsel) en 'doen' (als normatief aangesprokene).

Het is duidelijk dat de metaforiek hier dwingt om te spreken van een

dubbelheid in het antwoorden. Reden te meer, dunkt mij, om nog eens kritisch te bezien of de betiteling van het geschapene als antwoord wel zo gelukkig is (nogmaals, ondanks de intenties van Geertsema, die ik ten volle onderschrijf).

3. Zich-tot-zichzelf-verhouden

Zou wat Henk Geertsema bedoelt te zeggen, met behoud van de intenties misschien op een andere manier kunnen worden uitgedrukt, en wel zo dat de bovenbeschreven moeilijkheid zich niet voordoet? Ik meen dat dit kan.

Ik wil voorstellen het zich-tot-zichzelf-verhouden als een wezenstrek van de mens te zien, en wel als een openheid voor normativiteit die zich ook tot de natuurzijden van de mens uitstrekt en daar af aftekent; en, tevens, als uitdrukking van de volstreekte verwevenheid van 'zijn' en 'doen'. Openheid voor normativiteit is dan niet de uitdrukking van een ander soort antwoorden dan het antwoorden als schepsel. Het antwoorden als schepsel gaat – wat mij betreft – volledig op in de normatieve antwoordstructuur. Ook als de mens slaapt is hij een normatief wezen. Een dergelijke wijze van benaderen vloeit op natuurlijke wijze voort uit een beschouwing waarin het zich-tot-zichzelf verhouden centraal wordt gesteld. Het zich-tot-zichzelf verhouden begint bij het eerste begin van een mensenleven (verwevenheid van natuur en cultuur, zijn en doen) en omvat de zelfverantwoording (Geertsema's normatieve zelfverstaan). Dit zich-tot-zichzelf verhouden is dan als zodanig onderworpen aan en 'antwoordend' op wat Geertsema het belofte-bevel noemt en Dooyeweerd 'wet' of 'wetszijde'.

Om direct een misverstand te voorkomen: het gaat hier niet om een egocentrische of overdreven subjectiverende benadering van de mens, alsof het de mens in zijn bestaan louter en alleen om zichzelf zou gaan en alsof hij voortdurend er op uit zou moeten zijn de relatie tot zichzelf te ervaren en te bevestigen. Integendeel. Ik ben geneigd Søren Kierkegaard te volgen wanneer hij het 'zelf' een relatie noemt die zich tot zichzelf verhoudt en die, in dit zich-tot-zichzelf verhouden, zich verhoudt tot een Macht buiten zichzelf.⁷ Die Macht blijkt, later in het betoog, God te zijn. Het is die macht die het zich-tot-zichzelf verhouden open houdt. Dat is allesbehalve egocentrisch. Kierkegaards definitie heeft juist als strekking dat het menselijk bestaan in zichzelf verstrikt raakt en aan transparantie verliest, door de relatie met genoemde Macht te negeren. Ik kom op dit punt straks nog even terug.

Zich-tot-zichzelf verhouden duidt dus niet in de eerste plaats op een vorm

van zelfabsorptie of bewuste reflectie, maar op het zelfverwijzende karakter van het menselijk doen en laten, of we daar nu erg in hebben of niet. Het menselijke doen en laten is met andere woorden hoe dan ook zelfverwijzend en dus de uitdrukking van het structurele gegeven van het zich-tot-zichzelf verhouden. Juist als we niet op onszelf letten laten we door onze wijze van doen zien wie wij zijn.⁸

Dat het hier gaat om een voor de mens structureel gegeven verdient een moment onze aandacht. Want zou men van levenloze dingen en van planten en dieren niet ook kunnen zeggen dat ze een verhouding tot zichzelf onderhouden? Ik denk dat dit inderdaad het geval is. Van een ding, bijvoorbeeld een oud bureautje, kunnen we zeggen dat het de tand des tijds goed heeft doorstaan. Verandering duidt op een verandering in de verhouding van het ding tot zichzelf in de tijd. En wanneer we van een plant zeggen dat hij er nu mooier bij staat dan vorige week of van een puppie dat hij groot is geworden, dan hebben we het ook over een verandering in de relatie van de plant respectievelijk het dier tot zichzelf vanuit het perspectief van de tijd.⁹

We zullen dus het menselijke zich-tot-zichzelf verhouden nog wat preciezer moeten typeren. Het is hier niet de plaats voor een lange theoretische verantwoording. Daarom beperk ik mij tot de stelling dat dit voor de mens typerende hierin moet worden gezocht dat hij zich niet alleen in tijdruimtelijke, fysische, biotische en psychische zin tot zichzelf verhoudt, maar ook in logische, historische, economische, sociale, juridische, ethische en religieuze zin. Van dingen geldt dat deze zich in tijdruimtelijke en fysische zin tot zichzelf verhouden; en van het planten- en dierenrijk dat het zich in biotische, respectievelijk psychische zin tot zichzelf verhoudt. Van de mens moeten we zeggen dat deze zich daarnaast in alle andere genoemde aspecten tot zichzelf verhoudt.

Maar er is meer. De mens is een handelend en ervarend wezen. Dat handelen en ervaren is uiterst veelvormig. Maar beide verwijzen naar iets dat bij dingen, planten en dieren niet aanwezig is, namelijk dat de mens in zijn doen en ervaren toont dat hij iets al dan niet voor zijn rekening neemt. Hier komen we bij wat Henk Geertsema bedoelt. Handelen is wat anders dan 'reageren' of laten gebeuren. Het is uitoefening van actorschap. Actorschap is iets dat we in de niet-humane werkelijkheid niet tegenkomen. Door te handelen toont een mens dat hij iets voor zijn rekening neemt en dat hij daarvoor verantwoordelijk mag worden gehouden. Voor het ervaren kunnen we dat op een wat andere manier uitdrukken. Ervaren is wat anders dan passief registreren. Het is niet slechts een ondergaan van indrukken. Het ervaren is een betoon van ontvankelijkheid. Door mijn ontvankelijkheid ben ik in staat de betekenis van wat mij overkomt, te bepalen. In het ervaren zit dus iets van afwegen en

oriënteren, van het bepalen van een plaats, van het antwoorden op de vraag of en hoe ik iets voor mijn rekening wil nemen. Ook dat komen we bij planten en dieren niet in die vorm tegen. Zowel in zijn actorschap als in het betoon van sensitiviteit toont de mens antwoordend te zijn.

4. Idem en ipse

Ik wil het bovenstaande graag toelichten aan de hand van een onderscheid dat de Franse filosoof Paul Ricoeur heeft gemaakt.¹⁰ Die toelichting geeft tevens uitleg over de titel van dit hoofdstuk.

Ricoeur verzet zich tegen materialistische beschouwingen van de mens en is er op uit te laten zien hoe besef van normativiteit geboren wordt in de menselijke zelfverhouding. Ethiek verbindt hij met handelen, en omdat handelen een actor veronderstelt, is voor de ethicus belangrijk wie er handelt. De vraag naar het wie van het handelen wordt echter vaak onbevredigend beantwoord. Ricoeur doelt op verhandelingen over persoonlijke identiteit waarin identiteit wordt herleid tot 'hetzelfde', tot dezelfde zijn en blijven. Deze benadering staat in het teken van het 'idem' (= hetzelfde). Het 'idem' kan dan worden gezocht in de singulariteit (uniciteit; enkelvoudigheid) van de mens of in bepaalde kenmerken of empirisch vaststelbare eigenschappen die de persoon maken die hij of zij is. Wat betreft deze eigenschappen kan men denken aan zaken als zelfbewustzijn, geheugen of het hebben van een biografie. Het probleem van dergelijke benaderingen is dat ze meestal tot onbevredigende antwoorden komen. Zo blijkt het bijna onmogelijk een empirisch criterium voor mens zijn te formuleren. Belangrijker nog is dat ze een zeer wezenlijk kenmerk van het mens-zijn buiten beschouwing laten, namelijk dat de mens een wezen is dat in heel zijn doen en laten zich tot zichzelf houdt. Ricoeur spreekt in dit verband van *ipseïteit*, dat wil zeggen 'zichzelf zijn', zelfverwijzend zijn (*ipse* = zich). Dit zichzelf zijn analyseert Ricoeur in vier domeinen van het menselijk bestaan: de taal; het handelen; het verhaal; en het sociale (en door instituties bepaalde) leven.

Wat betreft zijn analyse van hoe de mens zich in de taal tot zichzelf houdt, sluit hij aan bij de analyse van performatieve taaluitingen zoals die in de Angelsaksische filosofie is ontwikkeld. Performatieve uitingen zijn uitspraken waarin de spreker door te spreken tegelijk iets tot uitvoering brengt. Denk bijvoorbeeld aan beloften of aan beweringen of in de christelijke traditie aan doop en avondmaal. Het performatieve aspect verbindt de persoon met de taaldaad. Als ik iets beloof, verbind ik mijn persoonlijke integriteit aan het houden van de belofte. In de sfeer van het handelen komt de zelfverwijzing tot uitdrukking in het actor-

schap. Door te handelen positioneert degene die handelt zich in een bepaalde context. Hij zegt daarmee iets over hoe hij zich tot die context verhoudt en neemt daarvoor verantwoordelijkheid. In het verhaal gaat het om de dialectiek tussen karakter en 'plot'. Het plot is een creatief spel met de mogelijkheden van het verhaal. Het plot verandert het karakter, maar tegelijk drukt het karakter ook een stempel op de plot. In de interactie met en tussen de instituties komen weer andere aspecten van het zich tot zichzelf verhouden in beeld: het thema van de erkenning van de ander, de vervreemding, de verantwoordelijkheid voor mensen buiten de directe leefomgeving, en het delen van verantwoordelijkheid. Hier wordt duidelijk dat in het zich-tot-zichzelf verhouden vanaf het begin een erkenning van het andere en van anderszijn besloten ligt en dient te liggen. Anders worden instituties instellingen die louter op zelfbehoud zijn gericht.

5. De verhouding tot de ander als funderend voor de zelf-relatie

Van het zich-tot-zichzelf verhouden gelden zoals we zagen twee zaken: het heeft een actieve en een receptieve (ontvankelijke) kant; en: reflectie is geen vereiste; we verhouden ons tot onszelf zonder dat we er erg in hebben. Veeleer is het zo dat de reflectie achteraf nog eens nagaat wat het vindt van de manier waarop de zelfverhouding in een bepaalde situatie gestalte heeft gekregen.

Het zich-tot-zichzelf verhouden is iets dat al vanaf de geboorte begint. De hele vroegkinderlijke ontwikkeling kan beschreven worden als een lange oefening in het zich-tot-zichzelf verhouden. We moeten daar dan wel iets aan toevoegen. Juist de vroegkinderlijke ontwikkeling maakt duidelijk dat het zich-tot-zichzelf verhouden is ingeweven in de verhouding tot anderen en de wereld om ons heen.¹¹ De oefening in het zich-tot-zichzelf verhouden is ingebed in hechttingsrelaties met primaire verzorgers. Het is in die relaties dat het kind zich leert oriënteren in de ruimte; gevoel krijgt voor tijd, ritme en beweging; fysieke en emotionele grenzen leert kennen; het verschil leert tussen zichzelf en de ander; en zich leert in te leven in de ander. Het is dus niet zo ik eerst een relatie tot mijzelf onderhoudt en vervolgens ook relaties tot anderen. Het is omgekeerd: vanuit de relatie tot anderen en de wereld om mij heen, ontwikkelt zich de verhouding tot mijzelf; en wel zodanig dat zich een karakter vormt en disposities (vermogens) en allerlei gewoonten, naast empathie en een geweten. Dit empirische gegeven mogen we nu ook in structurele termen formuleren. De relatie tot de ander is funderend voor

het zich-tot-zichzelf verhouden; feitelijk en structureel – feitelijk gelet op wat de ontwikkelingspsychologie aan belangwekkende gegevens aan-draagt; en structureel, omdat de zelfrelatie niet in zichzelf gesloten is, maar gedragen en opgehouden wordt door de relatie met anderen en de Ander. Ik verwijs naar Kierkegaards omschrijving van het zelf in het begin van dit hoofdstuk en naar wat Ricoeur zegt over het geïmpli-ceerd zijn van de ander in de zelfverhouding.

6. Afsluitende opmerkingen

Ik heb in deze bijdrage willen wijzen op het fundamentele karakter van het menselijke zich-tot-zichzelf verhouden. In dit zich-tot-zichzelf verhouden wordt het antwoorden 'geoefend' en uitgeprobeerd. Als zodanig beantwoordt dit zich-tot-zichzelf verhouden aan de verhouding wet-subjecte zoals die in de reformatische wijsbegeerte centraal wordt gesteld.

In feite is het verschil tussen deze benadering en die van Henk Geertsema niet groot. Het probleem van de verdubbeling van termen, vloeit voort uit het enigszins oneigenlijke gebruik van de term antwoord. Dat de mens een antwoordend (werkwoordelijk) wezen is, staat buiten kijf. Maar van de dubbelheid van dit antwoorden kan natuurlijker rekenschap worden gegeven als men de zelfverhouding ziet als de structuur waarin het (empirische) antwoorden plaats vindt en tegelijk de wijze waarop de zelfverhouding zich ontsluit onderworpen acht aan de dynamiek van wet en subjecte.

Noten

1. Zie H.G. Geertsema, 'Homo respondens. Het historisch karakter van de menselijke kennis'. In: idem, *Het menselijk karakter van ons kennen*. Amsterdam: Buijten & Schipperheijn 1992, 102-156 (met name 131-150, opnieuw afgedrukt in deze bundel, zie boven hoofdstuk 2). Hierna Geertsema (1992).
2. D.H.Th. Vollenhoven, *Isagogia Philosophiae*. Amsterdam: VU-uitgeverij, collegedictaat z.j., 96.
3. Opgemerkt moet worden dat ook andere formuleringen worden gebruikt: 'antwoord-zijn in verantwoordelijkheid', 'antwoordkarakter' en 'antwoorden'. Ook moet worden bedacht dat de hele beschouwing er op is gericht tot een verstaan te komen van het historisch karakter van het mens-zijn.
4. Wanneer Geertsema de gedachte van het geschapene als antwoord introduceert, begint hij met de erkenning dat het hier om een metafoor gaat. Zie H.G. Geertsema (1992), 133.
5. H.G. Geertsema (1992), 141 en verder.
6. H.G. Geertsema (1992), 138.

7. De betreffende passage is te vinden op de eerste pagina's van *Sickness unto Death*. Overigens merk ik op dat ten aanzien van Kierkegaards sterk relationele definitie van het zelf een soortgelijk probleem dreigt als we juist bespraken, namelijk een verdubbeling van terminologie. Als het zelf een relatie 'is', te weten een relatie tot zichzelf, dan doet het vreemd aan om van die relatie, dit gerelateerd zijn, te zeggen dat het (ook nog) relaties onderhoudt. Toch zegt Kierkegaard iets dergelijks. En ook zijn (hyperbolische) manier van spreken heeft een heel bepaalde bedoeling, en wel tweeledig. Ze dient om duidelijk te maken dat het zelf zijn grond niet vindt in zichzelf (vandaar de verwijzing naar een Macht buiten zichzelf) en dat het zelf, om transparant en open te worden, zich in innerlijke richting moet verdiepen. Het zoeken van de waarheid geschiedt door verinnerlijking – een augustijnisch accent in de kierkegaardiaanse antropologie.
8. Iedere amateurfotograaf ervaart hoe moeilijk het is om iemand 'echt zoals zij is' te fotograferen. De camera verstoort de verhouding van de betrokkene tot zichzelf.
9. Het zich-tot-zichzelf verhouden drukt zich ook uit in andere registers dan de tijd: dingen hebben een ruimtelijke verhouding tot zichzelf (groter of kleiner worden), of een fysische verhouding (veranderen van gewicht), planten hebben daarnaast een biotische verhouding tot zichzelf (groei; degeneratie) en dieren een 'psychische' of 'sensitieve' zelfverhouding (instinctmatige reflexen bij honger of gevaar die iets zeggen over hoe het dier zich tot zichzelf verhoudt).
10. Het onderstaande is te vinden in P. Ricoeur, *Soi-même comme un autre*. Paris: Éditions du Seuil 1990 (Oneself as another [Transl. by K. Blamey]. Chicago & London: University of Chicago Press, 1992).
11. Ik verwijs voor een fraai en nog steeds gezaghebbende overzicht naar D.N. Stern, *The interpersonal world of the infant. A view from psychoanalysis and developmental psychology*. New York: Basic Books 1985.